

Szlukovényi Katalin
„A ZSIDÓ” MINT METAFORA
AMERIKAI VALLOMÁSOS KÖLTŐK MŰVEIBEN

DOI: 10.25116/kozelitesek 2020.1-2.10

Az amerikai vallomásos költők közül többen metaforikus értelemben használták „a Zsidó” alakját saját identitásuk alapjait firtató műveikben. E metafora népszerűsége történeti és poétikai okokra vezethető vissza, használata azonban a legitimitás és a visszaélés számos súlyos kérdését is fölveti. Az alábbiakban ezt a problémakört vázolom fel néhány konkrét példa elemzésével.⁸⁹

A vallomásos költészet szűkebb értelemben az 1950-es és '60-as évek egyik poétikai irányzata az USA-ban. A mozgalom nevét M. L. Rosenthal adta Robert Lowell *Life Studies* (*Élettanulmányok*, 1959) című kötetéről írt, *Poetry as Confession* (*A költészet mint vallomás*, 1959) című kritikájában, amelyben megállapítja, hogy Lowell és több kortársa számára a költészet „a lélek terápiája”.⁹⁰ Lowell és számos követője valóban a freudi pszichoterápia logikáját követő módszerrel ír: saját érzelmi és intellektuális meghasonlásaik, valamint egyes – személyes történetükkel összefüggésbe hozható – társadalmi válságjelenségek eredetét és természetét az önéletrajzi, családtörténeti és történelmi gyökerekig leásva, önmarcangoló, sokszor provokatív őszinteséggel igyekeznek feltárni, azt remélve, hogy a kíméletlen kitárulkozás az egyén és a közösség szintjén is megtisztuláshoz és valamiféle feloldáshoz vezet. Módszerüket a mozgalom egymással közvetlen szakmai kapcsolatban álló tagjai – pl. John Berryman, Sylvia Plath és Anne Sexton – mellett mások is követték, ezért tágabb értelemben szokás vallomásos költészetnek nevezni a fenti irányzatba közvetlenül nem tartozó, de hasonló szemléletű verseket,⁹¹ így pl. Adrienne Rich egyes műveit.

A vallomásos költői irányzat megjelenése időben nagyjából egybeesett a holokausztról szóló társadalmi diskurzus megindulásával. Kevés kivételtől eltekintve – ilyen pl. Szép Ernőtől az *Emberszag* (1945) – az európai zsidóság elleni genocídiumról beszámoló, irodalmi igényvel megírt művek a második világháború végét követően jókora, egy-két évtizedes késéssel kezdtek mind nagyobb számban megjelenni, illetve bekerülni a közbeszédbe. E késleltettség a történelmi trauma természetéből fakadt, hiszen LaCapra definíciója szerint a „trauma bomlasztó tapasztalat, amely felszámolja az artikulált ént, és lyukat szakít a létezésbe”,⁹² ezért fogalmi megragadásához az artikuláció problematikusságának tudatosítására és újfajta nyelv kialakítására, ehhez pedig érthető módon időre van szükség. Így a holokauszt a hatvanas évek elejére került a figyelem előterébe, többek közt Primo Levi *Ember ez?* (1958), Jorge Semprún *A nagy utazás* (1963) és Elie Wiesel *Éjszaka* (jiddis változat

⁸⁹ Macha Louis Rosenthal (1991): *Poetry as Confession = Our Life in Poetry*, Persea, New York, 109–112.

⁹⁰ Chris Baldik (1990): *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*, Oxford University Press, 48.

⁹¹ Dominic LaCapra (2001): *Writing History, Writing Trauma*, The John Hopkins University Press, Baltimore, 41.

⁹² Paul Celan: *Die Niemandsrose*, Fisher Verlag, Berlin, 1963.

1956, francia változat 1958, angol változat 1960) című regényeinek köszönhetően. A kibontakozó holokausztkutatás a történeti tényeknek, valamint a tömeges szenvedés okainak és mechanizmusainak objektív feltérképezésén túl az elkövetők és az áldozatok lélektanának megértésére is törekedett, s az ennek alapjául szolgáló szövegtörzset magját az egyéni tanúságtételek adták. Azaz a kialakuló diszciplína számos mozzanata erős párhuzamot mutatott a vallomások költők megközelítésével: mindkettőt a szenvedés motiválta kényszerítő erővel, és mindkettőt a megbékéléshez vezető utat a kínzó őszinteségű egyéni beszámolókból levonható általános következtetések révén kereste. Nem meglepő tehát, hogy a vallomások költők képzelete erős inspirációs forrást talált a holokauszt képi anyagában.

„A Zsidó” átpoetizálódó metaforája gyorsan elterjedt nemzetközileg. Legismertebb példája az orosz szimbolista költő, Marina Cvetajeva közismert sora: „minden költő zsidó”. Az eredeti vers a második világháború előtt született, híressé pedig a holokauszt egyik legismertebb krónikása, Paul Celan tette, amikor *Und mit dem Buch aus Tarussa*⁹³ című versének mottójául választotta. A zsidó amerikai költő, John Holländer *A zsidó amerikai költészet kérdése* című esszéjében mindkettőjüket ekképp idézi és értelmezi: „Nem egyszerűen arról van itt szó, hogy a költők és a zsidók is kívülállók, természetük szerint vándorok, bárhogy próbálnak is gyökeret verni. Inkább arról, hogy mindketten [...] saját identitásuk és történelmük abszolút megmagyarázhatatlanságának érzését hordozzák teherként”.⁹⁴ Ez az értelmezés sejlik fel a már említett vallomások költő, John Berryman esszéisztikus novellájában is. *A képzelt zsidó* narrátora épp Manhattanben sétál haza, amikor rátámad egy csapat ír katolikus, mert zsidónak nézik. Hiába magyarázza, hogy maga is keresztény, és a függelékben levont következtetés szerint: „Üldözöimnek igaza volt: zsidó voltam. A képzelt zsidó, aki én voltam, éppoly valódi volt, mint az a képzelt zsidó a valódi zsidóban, akit más alkalmakkor, éjjel és nappal levadásznak”.⁹⁵ James E. Young *A holokauszt megírása és újraírása: A narratíva és az értelmezés következményei* című könyvének értelmezése szerint: „»a képzelt zsidó« metaforikusan egyetlen fajtájú »zsidó tudást« jelent Berryman számára: az áldozattá válását”.⁹⁶

A vallomások költészetben „a Zsidó” Anne Sextonnál először egy kevéssé ismert, 1959-ben publikált versben jelenik meg az áldozat metaforájaként.

⁹³ John Holländer: *The Question of American Jewish Poetry*, Tikkun 1988/3:40.

⁹⁴ John Berryman: *The Imaginary Jew*, The Kenyon Review 1945/7:539.

⁹⁵ James E. Young: *Writing and Rewriting the Holocaust – Narrative and the Consequences of Interpretation*, Indiana University Press, Bloomington, 1990:116.

⁹⁶ *Versum Online*, 2019. november 1. <http://versumonline.hu/vers/baratom-baratom/>

Barátom, barátom⁹⁷

M. W. K-nak, aki mindig összerezzen,
ha keresztet viselő lányt lát

Tetteimért ki bocsát meg nekem?
Nincs mítosz, isten, kire kenhetem.
Bőröm fehér, Jenki minden rokonom.
Zsidónak lenni jobb tán, azt hiszem.

Megbocsátom, mit nem tettél sosem.
Végképp bűnös vagyok – épp mint te nem.
Még származásomra se foghatom,
nincs mítosz, isten, kire kenhetem.

Nyakukban kereszt, illedelmesen.
Miért zaklat föl téged, kedvesem?
Jelképeim – mind őszintébb fazon.
(Zsidónak lenni jobb tán, azt hiszem.)

Anyám haldoklott, s tudtam már, igen,
szabadulok. És mégis azt hiszem,
mumusra vágyom. Bűnöm összenyom.
Nincs mítoszban, sem istenben hitem.

Tetteimért ki bocsát meg nekem?
Jogos fájdalmad közös sérelem –
könnyű, mint borba fojtott fájdalom.
Zsidónak lenni jobb tán, azt hiszem.

Hazudnék? Ez jelzi szeretetem
irántad, tettem nyomaszt végtelen,
fájdalmad bőrömön érzékelem.
Nincs mítoszban, sem istenben hitem.
Zsidónak lenni jobb tán, azt hiszem.

⁹⁷ Heather Cam: „Daddy”: Sylvia Plath’s Debt to Anne Sexton. *American Literature*, Vol. 59., No. 3. (Oct. 1987), 431.

A költő párhuzamot von a lírai én szubjektív fájdalmai és a mottóban megszólított, zsidó barátnő – vélhetőleg Maxine Winokur Kumin⁹⁸ – származásából fakadó szenvedései között. Egyfelől együttérzésének ad hangot, másfelől a refrénként visszatérő konklúzió szerint kétségbeesésében saját homályos büntudattal terhelt lelkiállapotánál még a közösségben megélt üldöztetést is elviselhetőbbnek véli. A konklúzió bizonytalanságát nemcsak a feltételes módú megfogalmazás jelzi, hanem az is, hogy a szerző a verset nem válogatta be épp készülő első kötete anyagába.

Sexton másik, a témához kapcsolódó verse 1975-ben jelent meg. Itt a különféle egyéni szenvedések összevetését felváltja a halálnak kiszolgáltatott, sebezhető ember univerzális víziója. Az egyéni megrendültség és az önpusztításig elkeseredett, szorongó hang közös az előző verssel, a trauma azonban itt már inkább az óhatatlan közösség felismerésének kifejezéséhez vezet, mintsem szétválaszt.

Auschwitz után⁹⁹

A harag
fekete horog,
fennakadok rajta.
Minden egyes nap
minden egyes náci
reggel nyolckor elkapott
egy kisbabát és serpenyőben
kisütötte reggelire.

A halál meg oda se néz,
piszkálja a koszt a körme alól.

Az ember gonosz,
kiáltom.
Az ember virág,
égetnivaló,
kiáltom.
Az ember
sárba fúlt madár,

⁹⁸ *Versum Online*, 2019. december 8. <http://versumonline.hu/vers/auschwitz-utan/>

⁹⁹ Sylvia Plath: *Apu*, ford. Gergely Ágnes. In: Ferencz Győző szerk.: *Amerikai költők antológiája*, Budapest, Európa, 1990, 828–830.

kiáltom.

A halál meg oda se néz,
az ánusztát vakarja.

Az ember, akinek talpa rózsaszín
és minden ujja csodálatra méltó,
nem templom,
csak egy fészker,
kiáltom.

Soha többé ne ihasson teát!
Soha többé ne ír hasson könyvet!
Soha többé ne vegyen cipőt!
Soha többé ne pillanthasson fel
egy balzsamos július éjszakán!
Soha! Soha! Soha! Soha! Soha!
Ezt kiabálom így, egymás után.

És könyörgök, hogy az Úr meg ne hallja.

„A Zsidó” mint áldozat metaforára a két leghíresebb példa Sylvia Plath *Apu* és *Lázárasszony* című verse. Mindkettő az 1965-ben, posztumusz publikált *Ariel* című kötetben jelent meg, és az áldozat – halál – túlélés – felelős keresése tematikának különösen jelentőséget adott a szerző alig két évvel korábban elkövetett öngyilkossága. A Gergely Ágnes fordításában magyarul is közismertté vált szövegek bőven kölcsönöznek a holokauszt motívumaiból. Az *Apu* soraiban megszólított apát a beszélő a náci elkövetőkhöz hasonlítja, magát pedig a zsidó áldozatokhoz:

„nekem minden szöghajú
germán te voltál, és a gép, a gép:

az a trágár beszéd,
mint egy zsidót, elzsupolt engem is
dachauig, auschwitzig, belsenig.
már úgy beszéltem, mint egy zsidó.
és hátha az vagyok, zsidó”.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Sylvia Plath: *Lázárasszony*, ford.: Gergely Ágnes. In: Ferencz Győző szerk.: *Amerikai költők antológiája*, Budapest, Európa, 1990, 824–827.

A túlélő öngyilkossági kísérleteket követő életet Lázár feltámadásaként ábrázoló *Lázárasszony* is részben a holokauszt tárgyi világára épít:

„Két lábon járó csoda, bőröm
Mint náci lámpaernyő ég,
Jobb lábam

Levélnéhezék,
Arcom remek, ránctalan
Zsidó vászon”.¹⁰¹

A holokauszt öncélú használata azonban számos kritikusban erős ellenérzéseket váltott ki. Ezek kiváló összefoglalását adja Jacqueline Rose: „»A metafora nem helyénvaló... Nem akarom a holokausztot kiemelni a művészet hatásköréből. Adorno tévedett – a holokauszt után, sőt a holokausztból is lehet költészetet teremteni... Ehhez azonban kemény munkára és a lélek ritka forrásaira van szükség. A pokoli tárgy ismerőségének érzését ki kell érdemelni, ahelyett, hogy eleve adottnak tekintenénk. Az a benyomásom, hogy Sylvia Plath nem érdemelte ki, nem tartotta tiszteletben saját tapasztalatainak összemérhetetlenségét mindazzal, ami történt«. [...] Wieseltier kritikája nem egyedüli vélemény. Joyce Carol Oates hozzá hasonlóan tiltakozik az ellen, ahogy Plath »újsághírek főcíméből kiragadott [...] metaforákat használ saját gyötrelmeinek leírására«; Seamus Heaney szerint a »Lady Lazarushoz hasonló versekben Plath az általánosabb értelmű kulturális utalást saját, indulatosan önigazoló céljaira fogja igába«; Irving Howe szemében a párhuzam »rettenetes, teljesen aránytalan«; Marjorie Perloff pedig Plath nációkra tett utalásait »üres és ripacskodó, olcsó fogásnak, topikus csapdának« érzi, olyan »eszköznek, amelynek célja álcázni az őt tartalmazó vers igazi, személyes jelentését“.¹⁰²

Utolsó példám szerzője, Adrienne Rich nem tartozott a vallomásos költők közé, bár pályája Plath-szal egy időben indult, sőt, személyesen ismerték egymást, és az önéletrajzi indíttatású, könnyörtelenül őszinte hang, amely a vallomásos költészet fentebb idézett, szélesebb értelmezésének ismérve, számos művében megjelenik. Így például a *Gyökerénél meghasadt: Esszé a zsidó identitásról* című esszéjében, amelyben a szerző kísérletet tesz önazonossága sokféle, ellentmondó összetevőinek tisztázására. Úgy érzi, zsidó apa és déli származású, nem zsidó anya gyermekeként, majd egy zsidó férfi háromgyermekes, leszbikus exfeleségeként muszáj tisztába jönnie azzal, amit így ír le: „zsidóként megélt, saját ambivalenciám: egész életem napi szintű, evilági antiszemitizmusa“.¹⁰³

¹⁰¹ Jacqueline Rose: *Daddy = Bloom's Modern Critical Views*, Sylvia Plath szerk.: Harold Bloom, Infobase Publishing, New York, 2007, 22.

¹⁰² Adrienne Rich: *Split at the Root = Adrienne Rich's Poetry and Prose*, 224.

¹⁰³ Jom Kippur: az Engesztelés Napja.

Jom Kippur, 1984 című verse, akárcsak a Sextontól vagy Plath-tól idézett példák, részben a holokauszt hagyományára épít, majd szenvedélyes retorikával többféle egyéni szenvedést állít párhuzamba. Míg azonban Sexton útja az egyéni gyötrelmekről az együttérzésen át az univerzális szenvedésben való közösség felismeréséig vezet, Plath pedig illusztrációként használja a haláltáborokból kölcsönzött képeket és kifejezéseket saját fájdalmának érzékeltetéséhez, addig Rich saját, egyfelől zsidóságából, másfelől – a poétikai tradícióra tett utalások által hangsúlyozott – költői pozíciójából fakadó magányát, illetve lesbikusként tapasztalt társadalmi kirekesztettségét csupán egy gondolatmenet első lépéseként kezeli, amely a minden szenvedő iránti részvétet célozza.

Jom Kippur,¹⁰⁴ 1984¹⁰⁵

„Magamra húztam a hosszú parton a magányt.”

Robinson Jeffers: *Prelúdium*¹⁰⁶

„Aki nem böjtöl ezen a napon, azt ki kell irtani övéi közül.”

Leviták 23:29

Mi egy zsidó magában?

Mit jelentene nem érezni, hogy egyedül vagy, és félsz
messze a tiéidtól vagy azoktól, akiket a tiéidnek hívtál?

Mi egy nő magában: egy meleg nő vagy férfi?

Az üres utcán, az üres tengerparton, a sivatagban
mit jelenthet e világon, ami olyan, amilyen, a magány?

A sziklákról függő, üveges, beton nyolcszög
elektronikus kapujával, tökéletesített elkülönülésével

nem az, amire gondolok

a fegyveres teherautó, ami Utahban vagy a Golán fennsík egyik leágazásánál parkol

nem az, amire gondolok

a költő tornya, ami a nyugati óceánra néz, kelet felé több holdnyi telepített erdő, egy nő, aki

kunyhójában olvas, házőrző kutyája hirtelen felugrik

nem az, amire gondolok

¹⁰⁴ Adrienne Rich: *Jom Kippur*, ford.: Szlukovényi Katalin, Jelenkor 2010/1, 42.

¹⁰⁵ Robinson Jeffers: *The Women at Point Sur and Other Poems*, 1977.

¹⁰⁶ Utalás Walt Whitman *When Lilacs Last in the Dooryard Bloom'd* című versére.

Háromezer mérföldre onnan, amit valaha otthonnak hívtam
 kinyitok egy könyvet, keresek néhány sort, amire emlékszem
 virágokról, valamit, hogy ehhez a parthoz kössön, mint az orgonák az udvarban valaha¹⁰⁷
 ott, akkor, kötöttek – igen, csillagfürtök a felperzselt hegyoldalon
 valami, ami virágzott és elhervadt és le lett írva
 a költő könyvében örökre:
 Kinyitva a költő könyvét
 megtalálom a költő szívében a gyűlöletet: ... *a gyűlölködő szeműek*
és embertestűek mind körülöttem vannak: te, aki szereted a tömeget, megkaphatod őket

Robinson Jeffers, a tömeg
 az a köd, ami különálló formákból támad e szárazföldi völgyekben
 és a farmokon, amik levisznek a tengerhez; a csillagfürtök
 a tömeg és a fáklyás pipacsok, a szürke Csendes-óceán, ahogy hullámtekerceit felgöngyöli
 és az egyes személyek, külön, varrógépek
 fölfele görnyedve textilporban, az aratás kipergő ege alá hajolva
 akik műszakonként alszanak sohasem üres ágyakban, és különfélét álmodnak
 Kezek, amelyek szednek, szőnek, pakolnak, pucolnak, hámoznak, hímeznek, törnek,
 tömnek és tépnek, és egy agyhoz tartoznak, amely senkiéhez sem hasonlít
 Érvelnem kell-e a ködben a tömeg szeretete mellett, vagy meg kell védenem
 a szögesdrót és a fényszórók magányát, a túlélő végső megoldását
 van-e választásom?

Messze elvándorolni a tiéditől vagy azoktól, akiket a tiédnek hívtál
 hallani, ahogy az idegenség messziről hív téged
 és abba az irányba menni, soká és messze, nem számolva a kockázattal
 hogy menj és találkozz az Idegennel félelem vagy fegyver nélkül, nem is gondolva a
 védekezésre
 (a zsidó a jeges, kitaposott úton karácsony este egy másik zsidóért imádkozik
 a nő az utca ormóttan, imbolygó árnyai közt: *Tedd, hogy ezek*
egy nő léptei legyenek; mintha hinni tudna egy nő istenében)

Találj valaki hozzád hasonlót. Találj másokat.

¹⁰⁷ Midrás: Szentírás-értelmezés, egyben a Tóra szoros olvasatán túlmenő törvényértelmezés és prédikációs irodalom gyűjtőneve.

Egyeztetek meg, hogy sohasem hagyjátok el egymást.
Értsétek meg, hogy minden szakadás köztetek
hatalmat jelent azoknak, akik ki akarnak nyírni titeket.
Közel a centrumhoz: biztonság; a perem felé: veszély.
De van egy rémálmom, elmesélem: azt próbálom mondani
hogy leghőbb vágyam, hogy a saját népemmel legyek
de az idegeneket is szeretem
hogy sóvárgok a különállásra
hallom magam, amint eldadogom e szavakat
legrosszabb barátainknak és legjobb ellenségeimnek
akik figyelik, milyen hibákat vétetek
a nyelvtanban és a szerelemben.
Ez az engesztelés napja; de megbocsát-e nekem a népem?
Ha egy felhő ismerné a magányt és a félelmet, én volnék az a felhő.

Szeretni az Idegent, szeretni a magányt – pusztán a kiváltságról írok
elsodródni a centrumból, a perem felé húzni
kiváltság, ami nekünk nem jár e világon, ami olyan, amilyen
mi, akiket gyűlölnék azért, mert a mi fajtánk: a buzi, akit a jeges folyóba rúgtak, a nő, akit kirángattak
parkoló kocsijából
a ködlepthez hegyen, megerőszakolták és megkéselték
a fiatal tudós, akit nyáresti sétája közben lelőttek az egyetem kapujánál, díjai, tanulmányai, semmi,
semmi sem segített azon, hogy fekete
a zsidó nő, aki azt képzelte, hogy megmenekült a törzs elől, kirekesztése törvényei elől, a férfiak elől,
akik túl szentek hozzá, hogy a kezét megérintsék; a zsidó nő, aki hátat fordított *Midrásnak*¹⁰⁸ és
*micvának*¹⁰⁹ (de *chait*¹¹⁰ visel két melle közt egy szíjon), egyedül kirándult
és a sziklák lábánál találtak rá, a hátába horogkereszt hasítva (melegként vagy zsidóként halt meg?)

Magány, ó, tabu, veszélyeztetett fajok
a hegy ködlepthez nyúlványán, fegyvert akarok, megvédeni téged
a sivatagban, az elhagyott utcán, azt akarom, amim nem lehet:
téged, Igazság nővér, nagy parasztkéze kitérve

¹⁰⁸ Micva: eredetileg isteni parancsolat, később szélesebb értelemben minden erkölcsi kötelességre és jócselekedetre használatos.

¹⁰⁹ Chai: élet (héber), amulettszerű ékszerként viselhető szimbólum.

¹¹⁰ Simone de Beauvoir: *A második nem*, ford.: Görög Livia – Somló Vera, Gondolat, Budapest, 1969, 8., 11., 20.

szeme, félig lehunyva, éles és igaz
 s azt kérdem magamtól, eldobtam-e a bátorságot?
 elvesztegettem-e valamit, amit nem nevezek meg?
 Milyen szélsőségekig megyek el, hogy találkozzam a szélsőségessel?
 Mit fogok tenni, hogy megvédjem a saját szükségemet, vagy bárki más szükségét, hogy lelki látomását
 megkeresse
 azoknak védelmétől távol, akiket magáénak nevezett?
 Megtalálom-e, ó, magány
 tollaidat, melledet, hajadat
 arcomon, mint gyerekkoromban, hangod, mint a posztáté
 ami azt éneklí: „*Igen, szeretnek, mi másért ez a dal?*”
 a régi helyeken, akárhol?

Mi egy zsidó magában?
 Mi egy nő magában, egy meleg nő vagy férfi?
 Mikor a téli árhullámok kitépik a tornyot a sziklából, elmorzsolják a próféta földnyelvét, és a tanyák
 a tengerbe csúsznak
 amikor a leviatán veszélyeztetett, és Jónás bosszúállóvá lesz
 amikor a centrumot és a peremet egymásba törük, a szélsőségeket egymásba törük azon az alapon,
 amelyen a világ teremtve lett
 amikor a lelkünk egymásba törük, arab és zsidó, a törzseken belül magányunktól üvöltve
 amikor a menekült gyermeke és a száműzött gyermeke újra kinyitja a felrobbantott és tiltott várost
 amikor mi mind, akik megtagadjuk, hogy úgy legyünk férfiak és nők, ahogy azt a férfiaknak és nőknek
 előírták, elmondjuk a tömegben töltött magányunk történeteit
 a világon, ami olyan, amilyen lehet, újszülött és kísértetjárta, mit jelent majd a magány?

Amint a fenti példák is mutatják, „a Zsidó” mint az üldözött kisebbség és a szenvedő egyén metaforája igen termékeny és népszerű költői képnek bizonyult az amerikai irodalomban, különösen – de messze nem kizárólag – a vallomások költőinek verseiben. Ennek egyik kézenfekvő oka lehet, hogy a társadalmi szembesülés a holokauszttal mint történelmi traumával több szempontból hasonló folyamat, mint a szembesülés személyes kudarcainkkal és családtörténetünkkel, ami a vallomások költők központi témája. Továbbá a nők marginalizált helyzete – mint arról pl. Simone de Beauvoir ír *A második nem* című értekezésében¹¹¹ – szintén párhuzamot mutat a zsidók kisebbségi helyzetével.

¹¹¹ Esther Benbassa (1950–) francia-török-izraeli történész és politikus, fő kutatási témája a zsidó nép, illetve a kisebbségek története.

A metaforikus értelemben vett „Zsidó” több ismert és nagyszerű vers fontos alakja. Fontos azonban tudatosítani a toposz használatában rejlő veszélyeket is, mivel a kép klisévé egyszerűsítése épp a megidézett történetek komplexitását fedti el.